

УДК: 001. 5:94 (100) «05/» «Максимович М.О.»

Наталія Шевченко*

ВАРЯГИ І ПОЧАТКИ РУСІ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ М.О. МАКСИМОВИЧА

У статті розглядаються студії М.О. Максимовича (1804–1873) над проблемами походження та ранньої історії Київської Русі. Аналізується запропонований ним спосіб розв'язання «варязького питання», простежується його історіографічна доля у наукових працях російських та українських дослідників другої половини ХІХ–ХХ ст.

Ключові слова: Михайло Максимович, Київська Русь, варяги, «варязька легенда», літописи, норманізм.

Одне із чільних місць у творчій спадщині українського вченого-енциклопедиста М.О. Максимовича (1804–1873) посідають його студії над проблемами походження та ранньої історії Київської Русі. У 30–50-х рр. ХІХ ст. у російській науці і суспільстві актуалізується питання про походження перших правителів Русі, формування державності у Східній Європі, що поклало початок довготривалій дискусії про роль варягів у цьому процесі та їхню етнічну приналежність.

Ця проблема у широкому і традиційному розумінні ґрунтується на тій чи іншій трактовці «варязької легенди» давньоруських літописів та відповіді про роль варягів у формуванні державності на Русі. Так, у «Повісті временних літ» — літописному творі початку ХІІ ст. сповіщається про те, що варяги, приходячи із-за моря стягували данину із новгородських словен, кривичів та інших племен Новгородської півночі. Об'єднавшись, вигнали вони варягів за море і утворили єдиний племінний союз. Та невдовзі розпочалися між ними усобиці і ворожнеча. Тоді, як сповіщає літописець, надумали вони шукати собі на стороні князя «иже бы володелъ нами и судиль по праву. И идоша за море къ варягом, к Руси. Сице бо ся звахуть и варязи суть яко се друзи зъвуться Свеи, друзи же Оурмане, Аньглыне друзии Гъте, тако и си. Реша Русь, Чудь и Словени и Кривичи: «вся земля наша велика и обильна, а наряда в ней нет. Да поидете княжить и володети нами». И избрашася 3 браться с роды своїми, пояше по себе всю русь,

* Наталія Шевченко — аспірантка кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (2008–2012). Нині педагог Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний інститут», sno13@ukr.net.

и приидоша; старейший, Рюрик седе в Новегороде, а другой, Синеус, на Белозее, а третий Изборсте, Трувор. И от тех варягъ прозвася Руская земля»¹.

Вперше «варязька проблема» була піднята у середині XVIII ст. академіком Петербурзької Академії наук Г.-З. Байером (1694–1738). В 1735 р. він опублікував латинською мовою свою працю «Про варягів». Опіраючись на давньоруські літописні тексти, іноземні джерела IX–XI ст. та дані лінгвістики вчений обґрунтував скандинавське походження варягів². Так само й інший петербурзький історик — Г.-Ф. Міллер у своїй дисертації «Происхождение народа и имени российского» (*Origines gentis et nominis Russorum*) обґрунтовував скандинавську природу варягів та писав про скандинавське походження самої назви «Русь», яку вважав фінським запозиченням.

Одним із найбільш непримиримих опонентів Міллера був М.В. Ломоносов. У своєму відгуку на роботу останнього писав: «Происхождение первых великих князей российских от безымянных скандинавов... российским слушателям досадны и весьма несносны быть должны». Він доводив, що «имени русь в Скандинавии и на северных берегах Варяжского моря нигде не слышано; то явствует, что русь-варяги жили на полуденных берегах помянутого же моря к востоку или западу»³.

На початку XIX ст., з появою фундаментальної праці «Нестор» пера Шльоцера, норманська теорія знову стає панівною в історіографії. Професор Гетінгенського університету Август Людовік Шльоцер, впродовж сорока років збирав матеріали для цієї книги. Пізніше він згадував: «Еще лет за 40 до сего, когда Татищев и Ломоносов по знатности своей, начали разрушать Байерово хорошо начатое здание, отменно хотелось также и мне, чтобы русская история обработана была лучше сего, и я не остался при одном желании»⁴. Шльоцер, мовлячи словами М.С. Грушевського, «канонізував норманізм в «Несторі», книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії не тільки для слов'янського, а й взагалі європейського світу»⁵. Шльоцер добре володів методичними прийомами джерелознавчого аналізу стародавніх текстів, які опанував у школі біблійної герменевтики у

¹ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (Далі — ПСРЛ) — Т. 1. — Стб. 19–20.

² Bayer G.S. De Varagis // Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae. — Petropoli, 1735. — Т. IV. — Р. 276–279; 295–297.

³ Ломоносов М.В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского» // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. — Т. 6: Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии 1747–1765 гг. — М.; Л., 1952. — С. 33.

⁴ Шльоцер А.-Л. Русский Времянник на древле-славянском языке. Переведенный и объясненный. Вступление в Рускую историю, до пришествия Рурика в 862 году // Шльоцер А.-Л. Нестор. Руския летописи на древле-славянском языке / Перевел с немецкого Д. Языков. — СПб., 1809. — Ч. — С. 392–393.

⁵ Грушевський М.С. Історія України–Руси в 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1.: До початку XI віка. — С. 604.

Німеччині. Проте коло доступних йому давньоруських літописних джерел було обмеженим. Під руками у нього були лише Радзивіллівський (Кенігсбергський) та початкова частина «Повісті временних літ» за Іпатіївським списком.

М.М. Карамзін творчо засвоїв методика Шльоцера і суттєво розширив джерельну базу дослідження «варязького питання», залучивши до його висвітлення більш давній Лаврентіївський та Троїцький літописи. На основі даних давньоруських літописів, візантійських та західноєвропейських хронік він у своїй «Истории государства Российского» висунув ряд (шість) аргументів на користь того варяги були скандинавами: «Имена трех князей варяжских — Рюрика, Синеуса, Трувора — призваньях славянами и чудью, суть не оспоримо норманские...; Русские славяне, будучи под. владением князей варяжских, назывались в Европе *Норманами*; Цари Греческие имели в первом-надесять веке особенных телохранителей, которые назывались *Варягами* и состояли большею частию из Норманов. Слово Вага, Вага, есть древнее Готфское и значит союз: толпы скандинавских витязей, отправляясь в Россию и в Грецию искать счастья, могли именовать себя Варягами в смысле союзников или товарищей. Сие нарицательное имя обратилось в собственное; Константин Багрянородный, царствовавший в десятом веке, описывая соседственные с империею земли говорит о порогах Днепровских и сообщает имена их на *славянском* и *русском* языке. Русские имена кажутся скандинавскими: по крайней мере не могут быть изъяснены иначе; Законы, данные варяжскими князьями нашему государству, весьма сходны с норманскими. Слова *тиун*, *вира* и прочие, которые находятся в *Русской Правде*, суть древние скандинавские или немецкие; Сам Нестор повествует, что варяги живут на море Балтийском к западу, и что они разных народов: Урмяне, Свие, Англяне, Готы. Первое имя в особенности означаетнопвежцев, второе шведов, а под готами Нестор разумеет жителей Шведской Готии. Англяне же причислены им к варягам для того, что оно вместе с норманнами составляли варяжскую дружину в Константинополе. И так сказание нашего собственного летописца подтверждает, что варяги были скандинавы»⁶.

Він піддав нищівній критиці погляди на це питання В.М. Татищева і М.В. Ломоносова, зауважуючи: «Первый хотел непременно сделать Русских Варягов Финляндцами, не думая о том, что сии последние называются в наших летописях Емью; что имена Варяжские, сохраненные Нестором, не Финские, а Скандинавские; что из России, как говорит Нестор, ходили к Варягам по Западной Двине; что они жили на море к Англии. Он должен был опровергнуть еще другое возражение: Летописец говорит, что Варяги пришли из-за моря; а Финны и Славяне обитали на одной стороне Балтийского. Татищев отвечает: «Финны жили за Ладожским озером, которое на их языке называется (будто бы) Русским морем: следственно Нестор мог привести Варягов Русь или Финнов из-за моря! Так не заключают историки: ему надлежало бы доказать, что и Славяне именовали Ладожское озеро морем; но древняя летопись наша говорит, что сие озеро всегда называлось озером Невом»... В *Степенной книге* сказано, что

⁶ Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. — Т. 1. — М., 1989. — С. 56–57.

Рюрик вышел из Пруссии: посему Ломоносов утверждал, что «Варяги-Русь были Прусы, то есть, Латыши, единоплеменники Славян: Новгород без всякого стыда мог требовать от них владетелей; гораздо оскорбительнее повиноваться князьям иноплеменным»⁷.

М.О. Максимович добре знав праці своїх попередників. Характеризуючи внесок Шльоцера вчений зазначав: «Шлецер, в продолжение 40 лет не покидавший русской летописи, среди гигантских работ своего ученого критицизма, оказавший важную услугу первым листам нашей летописи, привязав к ним Атлантовскую ношу учености, был самый упорный и односторонний систематик своего мнения о Руси. Как критик-систематик, Шлецер *пронесся морозом* в нашей истории, смутив на время ясность и простор ея небосклона, но просушив и скрепив ея землю, которую Карамзин покрыл *зеленым шелковым покровом* своего творения — эту светлую, цветущею весною *нового лета* истории Русской ! ...Карамзин, посвятивший 23 года и лучшее время своей жизни исключительно русской истории, окал для нея наибольшую заслугу своею богатою сокровищницею и славной русской былины и красного слова русского; однако почти мимоходом высказал свое мнение о происхождении Руси, чуждое систематического ограничения и решительности, как и все творение его (где летопись является в сопровождении критики, но без систематического, насильственного направления к известной цели, по предварительной собственной мысли писателя)»⁸. В оцінці точки зору Карамзіна на норманське походження Русі М.О. Максимович, засліплений промінням грандіозної слави «Истории государства Российского», був, як бачимо, доволі стриманим і суб'єктивним.

На основі доступних тогочасній науці історичних джерела, переважно літописних, Максимович вмотивовував, що варягами були балтійські слов'яни. Задаючись питанням звідки і коли прийшли до Києва руси та якого вони були племені, вчений намагався знайти відповідь на нього у давньоруських літописах, зокрема, у «Повісті временних літ». Розглянувши літописну звістку 862 р. про те, як новгородські словени, кривичі і чудь у пошуках собі князя, який би володарював у них «по праву», відправились «за море к Варягомъ к Руси: сице бо ся звахуть и варязи суть яко се друзии зъвуться Све, друзии же Оурмане, Аньгяне друзии Гъте, тако и си реша Русь»⁹, Максимович стверджував, що із цього повісткування Нестора не можна зробити висновок, що він уважав русів народом скандинавським: «...из этих слов его видно только то, что он Варягами называл не одних Шведов, Норвегов, Англян и Готов (народы Немецкого племени), но также и Русь; однако сов сем еще не следует из сего его одного места, чтобы Руссы были и племени Скандинавского... Руссы на севере могли именоваться Варягами, причисляться к ним, и не быв соплеменниками прочих Варягов; но по общему пребыванию их на Варяжском море, — по одинаковому с

⁷ Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. — Т. 1. — С. 213–214.

⁸ Максимович М. Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 87.

⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 19.

ними на море том образу жизни *Варяжскому*, и даже по участию своему в их подвигах на суше. Таковыми действительно и были многие из северо-западных Словен Поморских, между коими были сильне всех, особенно славились на море *Ружане*, называвшинся *Ругиями*, *Ранами* и *Руссами*»¹⁰. В такой спосіб Максимович локалізував Русь на острові Рюген, що був залюднений південно-балтійськими слов'янами.

Вмотивовуючи це положення вчений детально розібрав історико-географічну номенклатуру, описаних літописцем прибалтійських племен і народів, що дало змогу дійти наступного висновку: «Итак западные Варяги на южном помори начинаются там, где кончаются *Поморяне* (собственным именем означенные и причисленные к Ляхам) и простираются на запад до *земли Волошской* (Франции). А на этом пространстве от Одера к Эльбе, в этой terra horrois для империи, — всплошь от Поморян жили также народы словенские. Посему и видно, что к Варягам относятся у Нестора эти словенские народы. За Одером жили *Руссы*, под разными видоизменениями своего имени — *Вилки* (Маклембургцы), *Вагры* (Голштинцы); но из всех их, а может быть и для всех их, у Нестора одно только имя — *Русь*; а за Русью — *Агняне* или *Англяне*, самые западные Варяги. Но ближайшими к нам и к Поморянам Руссами были Ружане, жителя острова Ругена. Сии Руссы у словенских народов пользовались особенною известностью по торговле, морской силе и оракулу своему, на поклонение коему ходили они; да и Нестор говорит «идоша за море»; посему и ч предполагаю, что всего скорее к ним могли попасть новгородские искатели князя. — Естественно, что с просьбою к себе на княжение они обратились к Руссам, как своим соплеменникам; а не пошли к прежним, без сомнения ближайшим Варягам, коих власть и право уже нехотя раз испытали и коих они прогнали, как врагов своих»¹¹.

Важливо зазначити, що цю думку успадкувала і пізніша історіографія. Наприклад, І.Є. Забелін вказував, що прикликання на початку IX ст. на землі Північно-Західної Русі князів із «Ругії», де проживала літописна Русь і пов'язував цю назву із островом Рюген. Ця Балтійська Русь, на його думку, поклала початок Русі на Дніпрі¹².

Тезу Максимовича про слов'янство варягів підтримав Ю.І. Венелін. Розбираючи свідчення недатованої частини «Повісті временних літ» про розселення народів середньовічного світу він звернув на наступне повідомлення літопису: «Ляхове же и Пруси, Чюдъ приседаютъ къ морю Варяжскому, по тому же морю сядятъ Варязи семо ко вьстоку до предела Симова, по тому же морю сядятъ к западу до земле Агнянски и до Волошки»¹³. У наведений фрагмент літописного сказання він вкладав такий зміст: «По смыслу Несторова исчисления Ляхи и

¹⁰ Максимович М. Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 20–21.

¹¹ Максимович М. Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 30–31.

¹² Забелин И.Е. История русской жизни с древнейших времен. — К., 1876. — Ч. 1. — С. 135–200.

¹³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 4.

Пруссы отделяли Русский народ от Варягов; но если Ляхи и Пруссы были между Варягов и Руси, то всякий ребенок скажет, что Варяги были к западу, как Нестор говорит, по ту сторону Ляхов и Пруссов, т.е. в Померании. Нестор, дошедши до Вислы, так и машет рукою на Померанию, говоря: *по тому же морю к западу...* Итак, дело кончено потому, что легко узнать было, кого Нестор и его современная Русь называла Варягами: Нестор и его современная Русь называла Варягами Померанских Славян»¹⁴.

Так само й деякі інші тогочасні вчені заперечували норманське походження Русі. Наприклад, О.М. Бодянський, який підготував кандидатську дисертацію: «О мнениях касательно происхождения Руси»¹⁵ початки Русі виводив з Надчорноморщини.

Ці атаки на норманську теорію зустріли спротив М.П. Погодіна, який був авторитетним знавцем цієї проблематики. У представленому ним у другому томі своєї багатотомної праці «Исследования, замечания и лекции о русской истории» (1846) розлогу історіографічному огляді «варязького питання» значна увага приділяється розбору концепції М.О. Максимовича. Останній, зазначає М.П. Погодін, взяв у Ломоносова слов'янство Русі: «Обольстившись Ломоносовским мнением о Славянстве, он обратился к Нестору, и начал натягивать его слова себе в подтверждение, нисколько не вникая в их собственный смысл. Не летопись его учила, а он учил летопись»¹⁶. І справді, методика дослідження літописних текстів, їх текстологічного аналізу тоді була недосконалою.

Беззаперечним «батьком» історичної критики вважався Шльоцер. Натомість М.О. Максимович вважав, що той був для неї, «лихой вотчим, от которого родился и наш исторический скептицизм. Как самопроизвольно и небрежно обходился он с Несторовой летописью? Все, что находил он в Несторе несогласным со своим личным мнением о Руси, называл он глупыми вставками, дурацкими переделками и умышленными подделками позднейших переписчиков и продолжателей; а что у них же находил согласным со своим мнением, то включал в древний текст Нестора»¹⁷.

Будучи полум'яним прихильником Шльоцера сам М.П. Погодін, між тим, не піднявся до рівня свого духовного наставника і вчителя, не опанував прийомами критики джерел та їх джерелознавчого аналізу: «Простой пересказ летописи или внешняя, совершенно механическая систематизация летописного содержания по рубрикам — дальше этого Погодин не идет. Когда ему приходится резюмировать свое изложение, он или просто повторяет частности, или суммирует

¹⁴ Венелин Ю.И. Скандинавomanия и ее поклонники, или Столетие изыскания о варягах // Московский наблюдатель, 1836. — Ч. 8, кн. 2. — С. 488–525; Ч. 9, кн. 1. — С. 296–307; Кн. 2. — С. 395–426; Венелин Ю. Скандинавomanия и ее поклонники. — М., 1842. — С. 8–10.

¹⁵ Бодянский О.М. О мнениях касательно происхождения Руси // Северный архив, 1835. — Т. 51. — № 37. — С. 61–86; № 38. — С. 117–141; № 39. — С. 173–199.

¹⁶ Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. — М., 1846. — Т. 2. — С. 184.

¹⁷ Максимович М. О происхождении варяго-русов // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 102.

их, называя это *математическим методом*¹⁸. Він був, мовлячи словами П. Мілюкова, якому належить наведена вища характеристика, корисним для науки чорноробочим, який зосередив всі свої сили на попередній розробці сирого матеріалу.

Полемізуючи з Максимовичем, М.П. Погодін чомусь обійшов увагою опубліковану в 1839 р. його працю «История древней русской словесности», у якій той гранично чітко і ясно виклав свої погляди на «варязьке питання». Вчений погоджувався з тим, що «Варягами у нас в древние времена первоначально и собственно назывались Скандинавско-Немецкие народы безразлично — и Готы и Свеи (Шведы), и Урмань или норманны (Норвежцы), и Англияне. С именем Варяга соединялось всегда понятие заморянина, чужого, иностранца... От сих Варягов был Рюрик с своим княжеским родом и знатнейшею частию своей дружины. Со времени его княжения в Новгороде началось у нас распространение Варягов, особенно на Севере и возникли связи со Скандинавией; ея жители до XII века приходили сами и вызываемы были в Россию для военной службы»¹⁹. Разом з тим, Максимович вмотивовував, що у давньоруських літописних джерелах до варягів відноситься та Русь, яка перебувала ще на південному березі Балтійського (Варяжського) моря. Але, наголошує Максимович, «пришедшая к нам Русь никогда у Нестора не смешивается с Варягами, хотя и они также находились в пределах нашего Отечества, и принадлежали к нему по Варяжскому роду наших князей. Несмотря на то Руссы и Варяги различаются, как два особые народа. — Первоначальное водворение и распространение Руссов произошло в Киевской земле и у Черного моря, при Оскольде и Дире и поэтому земля Киевская первая прозвалась Русью или Русскою землею, а Черное море Русским»²⁰. Разом з Аскольдом і Діром ця Русь, доводив Максимович, переселилась на береги Дніпра, а потім до неї приєдналися і воєнні загони варягів. Вони були найманцями руських князів, які допомагали їм заволодіти Полянською землею і поширити свій вплив на інші східнослов'янські племінні княжіння.

Оригінальними були пошуки Максимовича віднайти задовільне етимологічне тлумачення слову «варяг»: «Норманнов называли *варграми* (*Wargr*) то есть *волками*, — отсюда всего вероятнее, кажется, можно производить слово *Варяг* однозначительное с *Норманном*»²¹. Втім, він не відкидав й інших варіантів його пояснення: «большая часть ученых имя Варяги производит от качества или звания. Одни производят от *Vargus* — изгнанник, бродник; другие от *Wargr* — волк; иные от готских федератов-союзников, *ферингаров*-защитников, стражей; — от *варганг* — чужоземець; от *Varech* — и потому разумеют моряков; — от

¹⁸ *Миллюков П.* Главные течения русской исторической мысли. — СПб., 1913. — С. 314.

¹⁹ *Максимович М.* История древней русской словесности // Максимович М. Собрание сочинений. — Т. 3: Языкознание, история словесности. — К., 1880. — С. 369.

²⁰ *Максимович М.* История древней русской словесности // Максимович М. Собрание сочинений. — Т. 3: Языкознание, история словесности. — К., 1880. — С. 370.

²¹ *Максимович М.* Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 28.

немецкого слова *War* — война; либо от финского слова *вар* — по-русски *вор* и разбойник: так идействительно у нас изьясняли имя Варяга — *корягою*. Тредьяковский производил от славянского слова *варяю* и принимал Варяга в смысле обивателя, старожила, «предтечи» европейского; другие призводили еще от лопарського слова *варьиот* — вооруженный; Бутков производит от поморско-словенского слова *варяг* — меч, по котрому Варяг значит *меченосец*, какими и были Варяги у нас и *Варанги* у греческих императоров. ...Откуда бы ни взялось имя Варягов, но их перове появление к нашим северным старожилам, их перове значение в нашей истории было *вражеское*; потому — исключительно для любителей словопроизводства — прибавлю новую догадку: не значит ли слово *Варяг* просто *враг*, *ворог*, а по северному произношению *ворог*»²². Як би там не було, на Київському півдні, доводив Максимович, назва «варяг» розчинилася у панівному тут імені Русі.

З огляду на сьогоднішній стан розвитку історичної науки доводиться констатувати, що спосіб розв'язання «варязького питання», запропонований М.О. Максимовичем не був досконалим. На слабкість його аргументації звертав увагу ще М.С. Грушевський²³. Однак, сучасники високо поцінювали внесок вченого у розробку цієї проблематики.

Заслугою М.О. Максимовича стало те, що він систематизував наявну для свого часу історіографію цього питання, розділивши його вивчення по історіографічним школам. Вчений був послідовником Ломоносовської школи. Вона, вмотивовував Максимович, «избегала заблаговременно, тех крайностей, в какие потом вдавалась каждая новая школа. Ибо Ломоносовская система, не отрицая *балтийского* происхождения Руси, ведет к нам ее с северо-запада через Новгород; но начало ее полагает на нашем юго-востоке: мысль, до которой уже достигла школа финляндской Руси, — мысль, от коей не могла отстраниться вполне школа Скандинавской Руси, которая господствует в школе Черноморской Руси, и в особенной системе исконного пребывания Руси в нашем отечестве, развиваемой Венелиным. Эта система современна (1829 г.) системе Каченовского и может быть отнесена к тому же южному разряду систем исторических; ибо и по системе Венелина также отрицается скандинавское происхождение и Руси и Варягов вообще, признаваемых также исключительно за словен прибалтийских и Русь представляется так сказать в азиатском свете от Козар, Гуннов, Аваров или Обров, принимаемых систематиком за одно с *Болгарами*, кои у него причисляются к Руссам (Сарматам), также как и *Роксоланы*. Однако весь этот разноименный народ (причисляемый новыми писателями то к Турецкому, то к Монгольскому племени) Венелин, под общим именем Руссов, причисляет к народам племени *Славянского*; и таким образом его система представляет переход к старой русской школе из южного разряда новых систем, который она примыкает собою к старой русской школе с юго-восточной ее стороны. Но в самом разряде сем она составляет собою особый отдел противоположный системе Каченовского: ибо сия последняя действует

²² Максимович М. Откуда идет Русская земля. — С. 50–51.

²³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 604.

отрицательно и сократительно на древнее бытие Руси и особенно Новагорода, умаляя до возможной степени пределы онаго известные исторически; напротив система Венелина стремиться расширить древнее бытие Руси за исторически-обмеренные пределы онаго и во времени, и в пространстве»²⁴.

Характеризуючи Байєро-Шльоцерівську школу, Максимович відзначає «крайнюю односторонность ее положительного учения». Разом з тим він вказує і на «на поворот положительного учения сей школы к Ломоносовской (с ее северо-западной стороны), здійснений М.М. Карамзіним: «Незабвенный историк наш хотя и принимал скандинавское происхождение Варяго-Руссов, однако чувствовал *Словенизм* их, созерцая без систематического предубеждения древние события Руси. Потому, хотя он уступил систематику-Шлецеру и признал основательным то мнение, что Варяги-Русь были родом из шведского Рослагена, однако не отверг и пребывание их на северо-западе, почитал вероятным переселение их из-за моря сначала в Пруссию, где, обитав долго между латышами, они могли уразуметь язык словенский еще до пришествия к словенам Новгородским и тем удобнее примениться к их обычаям»²⁵.

Тим самим Максимович намітив шляхи його розв'язання та пробудив інтерес широких науково-освітніх кіл до цієї проблематики.

Інтерес до порушених М.О. Максимовичем тем не згасав у російській історичній науці другої половини ХІХ ст. «Варязьке питання» знову актуалізувалося в епоху правління Олександра ІІ. В умовах підготовки реформ, коли розпочалася лібералізація суспільно-політичного життя, тема історичних витоків Росії вийшла за межі академічних кіл і стала надбанням публічних дискусій. У березні 1860 р. у Петербурзькому університеті відбувся публічний диспут про походження Русі між М.П. Погодіним та М.І. Костомаровим. Приводом для полеміки стала стаття останнього «Начало Руси», опублікована ним у популярному журналі «Современник» 1860 р.²⁶ Вчений доводив литовське походження Русі. Полемізуючи з М.П. Погодіним він вмотивовував, що «слово Русь само по себе — будь это на берегу Немана, или где бы то ни было — для меня, как и для вас, это не доказательство. Вы нападаете на тех, которые искали отечества князей наших только в сходстве географического названия — Русь. А я отправляюсь в литовскую Русь вовсе не потому, что она на варяжском побережье Вы ставите мое мнение на одну доску с мнением о происхождении Руси с берегов Черного моря. Это несправедливо: разница между мною и теми. Которые ее там искали, та, что они поступали вопреки нашей летописи. А я ищу своей Руси, руководствуясь единственным источником, сохранившим известие о призвании князей и дающим нам повод искать этой Руси, где бы то ни было»²⁷.

²⁴ Максимович М. Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 44–45.

²⁵ Максимович М. Откуда идет Русская земля. — С. 45.

²⁶ Костомаров Н. Начало Руси // Современник, 1860. — Т. 79. — № 1. — Отд. 1. — С. 5–32.

²⁷ Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Современник: Журнал литературный и политический, СПб., 1860. — Т. 80. — Кн. 3 (март). — С. 273–274.

М.П. Погодін слушно вказував на неправомірність гіпотетичних побудов, «основываясь на географических созвучиях. Я представлю вам еще Пургасову Русь в недрах заволжских степей, и еще сотню русей из какой угодно Европейской страны; например, Русславон в южной Франции, графство Росс в Шотландии, город росс в Англии. Росс-ауланд, Россимор с пристанью и река Росс в Ирландии, Иль-русс на острове Корсике, залив Рос в Испании, слобода Руссо в Италии и прочее. ...Географических созвучий с Русью рассыпано не только по берегам Балтийского и Немецкого морей, но и по всей Европе множество. Чтоб доказать происхождение нашей Руси откуда бы то ни было, надо представить ее связь. Связь историческую, по документам, с тем местом, где предполагается ее родина. А этой связи представить вы не можете и не представляете. Точно как не представляют ее приводящие Русь из Рослагена, Риустри, Рюгена»²⁸.

Ця дискусія широко висвітлювалась у тогочасній пресі²⁹, її відлуння охопило всю Росію. У зв'язку з цим знову пожвавився інтерес до творчої спадщини М.О. Максимовича, праці якого наснажували нове покоління дослідників «варязького питання». Положення і висновки, яких дійшов Максимович були доповнені і розвинуті І.Є. Забелінім у праці «История русской жизни с древнейших времен»³⁰, збірнику статей Д.І. Іловайського «Разыскания о начале Руси»³¹ та узагальнюючої праці директора Імператорського Ермітажу С.А. Гедеонова «Варяги і Русь»³², основу якої складала його статті-дослідження, підготовлені на початку 60-х рр. ХІХ ст.

І.Є. Забелін, як вже зазначалося, повністю підтримав концепцію Максимовича про південнобалтійське походження Русі. У візії Д. Іловайського Русь — це слов'янський народ *Роксолани* («южнорусский, а не северноевропейский»). Заперечуючи готську і скандинавську теорію походження Русі дійшов висновку: «Русь, основавшая Русское государство, была не только племя туземное, но и Славянское; а Варяги были иноземцы — Норманны... Русь была не дружина только, а целый народ; ветви которого простирались до Черного моря и Дона. Несомненное тяготение нашей первоначальной истории и имени Русь к югу, а не к северу»³³.

Самим сильним і небезпечним для норманістів противником був С.А. Гедеонов. М.П. Погодін визнавав, що дослідження Гедеонова, «служат не только

²⁸ Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Современник: Журнал литературный и политический, СПб., 1860. — Т. 80. — Кн. 3 (март). — С. 260, 263.

²⁹ Клейн Л.С. Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон. — СПб., 2009. — С. 25–33.

³⁰ Забелин И.Е. История русской жизни с древнейших времен. — К., 1876. — Ч. 1. — С. 135–200.

³¹ Иловайский Д. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. — М., 1882., Изд. 2-е, исправленное и дополненное.

³² Гедеонов С.А. Варяги и Русь. — СПб., 1876.

³³ Иловайский Д. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. — М., 1882, изд. 2-е, исправленное и дополненное. — С. 80.

достойним дополнением, но и отличным украшением нашей историко-критической богатой литературы по вопросу о происхождении Варягов и Руси. Он осмотрел вопрос со всех сторон, переслушал всех свидетелей, сравнил и проверил все показания, много думал о своих заключениях. Приятно следить за его экскурсиями, подмечать его уклонения, ловить с полчиным, припираться к стене; приятно даже уступать ему, потому что он действительно ослабляет силу некоторых наших доказательств, исправляет несколько данных, указывает пропуски, представляет дельные замечания и дополнения»³⁴. С.А. Геденов крім історичної мав добру лінгвістичну підготовку, через що його критичні зауваження змусила норманістів засумніватися в деяких скандинавських етимологіях.

Погляди М.О. Максимовича на «варязьке питання» були підтримані і розвинуті у працях українських істориків другої половини XIX — початку XX ст. Так, П. Куліш, обгрунтовуючи середньодніпровське походження Русі вважав, що варяги з'явилися в Києві пізніше: «К победоносной киеводнепровской Руси присоединились для добычного промысла заморские пираты, известные под именем варягов, тоесть ратников, и состоявшие из поморських славян, смешанных под общим нарицательным именем с добычниками иноплеменными»³⁵. У підготовленому В.Б. Антоновичем університетському лекційному курсі (1879–1880) «История Руси до монголов» також заперечувалося скандинавське походження Русі: «Что касается самого имени «Русь» то его напрасно выводят из Скандинавии. Если бы название Руси происходило от Варягов, то оно могло принадлежать только тем племенам к которым проникли Варяги; а между тем еще до призвания арабы знали Русь Поморскую. Закарпатская Русь сохранила название Руси, а между тем никогда не принадлежала к государству, подчиненному киевским князьям. Спрашивается, каким образом закарпатские славяне могли называться Русью, если это не было славянское имя?»³⁶. Слідом за Максимовичем учений зауважував ту обставину, що у літописних джерелах слово «Русь» вживається у широкому значенні стосовно усієї території Староруської держави і у вузькому — території безпосередньо прилеглої до Києва. Формування Давньоруської держави, на його думку, відбувалось одночасно у двох центрах — Києві і Новгороді. Тривале їх суперництво завершилося перемогою Києва. Початки Київської державності пов'язував з іменем князя Діра, що правив у Києві наприкінці IX ст.

М.С. Грушевський, подавши розлогий історіографічний огляд норманської дискусії у першому томі своєї «Історії України-Руси» стверджував, що Київська земля була відома як Русь ще задовго до народження Рюрика: «Шведи самі себе

³⁴ *Погодин М. Г.* Геденов и его система о происхождении Варягов и Руси // Приложение к VI-му тому Записок Императорской Академии наук. — № 2. — СПб., 1864. — С. 1.

³⁵ *Кулиш П.* Судьбы Киевского великого княжества и удельных княжеств Киево-Днепровской Руси до татарского погрома // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. I. — Справа № 28454. — Арк. 7 зв.

³⁶ *Антонович В.Б.* История Руси до монголов. Курс лекций. Литография [SL, SA] // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. I. — Справа № 1159. — С. 48–49.

не звали Руссю, а звали так їх в східній Європі Фіни і Слов'яни. Одначе прийшовши на Русь, Шведи залишають своє питоменне ім'я і вже в першій половині IX ст. приймають се чуже фінське ім'я — звуть себе Руссю в посольстві 839 р., як потім в умові з Греками: «мы от рода Рускаго» (911). Се вже одно не дуже правдopodobне. Ще дивніше, що Словяни прийняли для Шведів ім'я Руси, коли було для них власне ім'я — Свеї, а для тих прихожих ніби Шведів, властиво — взагалі скандинавів, ще й інше ім'я — Варяги, що уживалося в етнографічному значенні, і одначе прийнялося для тих приходнів чуже і Слов'янам і тим приходням фінське імя Руси. При тим в X ст. не тільки в Києві, а очевидно — і в Новгороді (бо сама літопись свідчить про тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з варяг в Греки) не підозрювали, що Русь — то Шведи, і прийнявши два століття перед тим від фінів се ім'я, яке Фіни й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противнім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лазили по Руси Варяги: через те автор Повисти і вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Новгородці, що перед усім з поміж словянських племен мусіли перейняти від Фінів руську назву Скандинавів, теж уживали її тільки в приложенню до варязьких дружинників і династів осілих на Україні, а в своїх традиціях знали тільки Варягів»³⁷.

З подальшим розвитком науки поділ дослідників на норманістів та антинорманістів набував дедалі більш умовного характеру. Ці терміни, зауважував на початку 30-х рр. XX ст. відомий російський історик-емігрант Володимир Мошин, «понятные при Миллере и Тредьяковском, весьма неудобны для охарактеризования большинства теперешних исследователей. Ттак, ультра норманизм шлецеровского типа давно уже сделался одним из прошлых моментов истории вопроса, с тех пор, как вопрос о начале русского государства стал изучаться в связи с историей русской территории и с историей русской культуры. Совершенно также немислим теперь и чистый антинорманизм, безусловно отрицающий всякое участие норманнов в образовании русского государства. И чем дольше, тем все более и более стусеваются резкие границы между отдельными гипотезами и направлениями, все ярче обрисовываются связующие нити между удаленнейшими друг от друга теориями, все труднее становится подыскивать для новых исследований подходящие ярлычки с точной нормировкой класса, рода, семейства и вида»³⁸.

Однак, із запануванням від другої половини 30-х рр. XX ст. антинорманізму у радянській історіографії «варязьке питання» стало одним із важливих напрямів наступу на «антинаукову буржуазну історіографію». Намагаючись показати неспроможність норманізму, радянські історики зверталися не тільки до марксистської методології, але і до фактичного матеріалу, задіюючи і розвиваючи доказовий потенціал, накопичений вітчизняними антинорманістами XVIII — початку XX ст. Через що, погляди Максимовича підносилося як найвищий вияв історичної думки. Так, П.Г. Марков в одній із свої праць писав: «Советские

³⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 623–624.

³⁸ Мошин В.А. Варяго-русский вопрос // Slavia. — Praha, 1931. — Т. 10. — S. 110–111.

ученые, глубоко проанализировав социально-классовые и гносеологические корни норманизма, высоко оценили заслуги многих исследователей — анти-норманистов дооктябрьского периода. Критика последними норманнской теории, несмотря на идеалистическую методологию, носила прогрессивный характер». На думку дослідника, М.О. Максимович, як прогресивний учений-патріот ясно розумів шкоду норманізму для науки. Він, стверджує Марков, «не только разобрался в авантюристическом характере концепции норманистов, но и увидел относительную слабость позиции антинорманистов — недостаточность накопленных знаний и отсутствие в их критическом арсенале достаточно обобщенного материала»³⁹. При цьому, аргументи, до яких вдавався Максимович ним належним чином не проаналізовано.

Останнім часом суттєвої трансформації зазнали наукові уявлення про роль варягів в утворенні Київської держави. Після повного заперечення радянською історіографією їхньої участі у державотворчих процесах на сході Європи, нині спостерігається цілковита реабілітація ідей норманізму. Дослідження останнього часу демонструють наявність потужного прошарку варягів у Східній Європі. З другої половини IX ст. археологія фіксує виникнення в цілому ряді ключових пунктів річкової мережі півночі Східної Європи торгово-ремісничих поселень, що різко відрізняються від поселень місцевих слов'янських чи фінських племен. Найбільш відомі серед них — Рюрикове городище на Волхові, Тімерево (поблизу сучасного Ярославля) і Сарське городище (поблизу Ростова) на Верхній Волзі, Гньоздове (поблизу Смоленська) на Верхньому Дніпрі; до дещо більш раннього часу відноситься зародження поселення в Ладозі (при впадінні Волхова в Ладозьке озеро). Всі вони характеризуються етнічно змішаним населенням, в якому чітко представлений скандинавський компонент, з яскраво вираженим ухилом у міжнародну торгівлю, що проявлялося у великій кількості візантійських, західноєвропейських, східних імпорту (особливо арабського монетного срібла).

Археологічні знахідки на цих поселеннях, а також на приналежних до них великих курганних могильниках малюють неповторний культурний вигляд їхніх мешканців. З одного боку, це предмети озброєння — шоломи, мечі з каролінгської Європи і т.д. З іншого — атрибути торгівельної діяльності, перш за все — вагові гирьки і ваги для тонкого зважування дорогоцінних металів, так само як і самі ці метали у вигляді монетного срібла або золотих або срібних ювелірних прикрас. Крім того, у наявності досить дорогі імпортовані предмети побуту — кістяні гребені з металевими накладними рукоятками, скандинавські фібули (застібки для плаща), скляні вироби і інше. Ці старожитності залишені, безсумнівно, військово-торговими дружинами, головним заняттям яких була далека торгівля. З цією метою вони оселялися в зручних місцях річкової системи, що дозволяло їм добиратися до ринків Візантії і Арабського халіфату по Волзі і знаменитому «шляху з варяг у греки». Перед нами археологічні сліди тієї самої Русі IX ст., яка саме в цей час і навіть дещо раніше з'являється на сторінках

³⁹ Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимова. — К., 1986. — С. 162, 164.

письмових джерел — грецьких, латинських, арабських — то в якості військових ватаг, що припливають на кораблях і грабують узбережжя, то як добропорядних торговців. Процес проникнення військово-торговельних дружин скандинавів в Східну Європу почався ще наприкінці VIII ст., але до другої половини IX ст. прийняв вже досить розвинені організаційні форми, знаходячи відображення в матеріалах археології⁴⁰.

Коли на рубежі IX–X ст. Київ опинився в руках князя Олега, який прийшов з півночі, старожитності такого роду з'являються і в Середньому Подніпров'ї. Найбільш виразні вони на поселенні Шестовиця під Черніговом і власне в Чернігові, у великих курганних похованнях Чорна могила (висотою бл. 40 м) і Гульбищі. Тут знайдені залишки мечів, шоломи, вагові гирьки і т. д. Особливо чудові парадні питні роги із залишками багатого срібного та позолоченого окуття.

Питання про походження Русі та ім'я її носіїв залишається дискусійним, а позиції сторін не втратили чіткої виразності давніх наукових шкіл. Концепцію Максимовича, згідно якої прабатьківщина Русі локалізується на острові Рюген, залюдненого південно-балтійськими слов'янами успадкувала і пізніша історіографія. Ця Балтійська Русь, на думку багатьох істориків не тільки далекого минулого, але й почасті сьогодення⁴¹, поклала початок Русі на Дніпрі. Попри те, що сучасна наука загалом заперечує балтійсько-словянське походження варягів, заслугою Максимовича стало упорядкування й систематизація ним поглядів на це питання. Його публікації, спричинили полемічні дискусії у науковій літературі 40–60-х рр. XIX ст., що дало потужний поштовх до подальшого вивчення цієї проблематики.

ВАРЯГИ И НАЧАЛА РУСИ В НАУЧНЫХ ИЗЫСКАНИЯХ М.А. МАКСИМОВИЧА

Наталья Шевченко (аспирантка кафедри історії України і політології Нежинського державного університету імені Ніколая Гоголя (2008–2012)).

В данное время педагог Обособленного подразделения Национального университета биоресурсов и природопользования Украины
«Нежинский агротехнический институт», sno13@ukr.net

В статье рассматриваются научные изыскания М.А. Максимовича (1804–1873), посвященные проблемам происхождения и ранней истории Киевской Руси. Анализируется предложенный им способ решения «варяжского вопроса», прослеживается его историографическая судьба в научных трудах русских и украинских исследователей второй половины XIX–XX вв.

⁴⁰ *Duczko Wladyslaw. Rus Wikingow. Historia obecności Skandynawów we wczesnosredniowiecznej Europie Wschodniej. — Warszawa, 2007.*

⁴¹ *Фомин В.В. Варяги и варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу. — М., 2005. — С. 439–473.*

Ключевые слова: *Михаил Максимович, Киевская Русь, варяги, «варяжская дегенда», летописи, норманизм.*

**VARYAGS AND BEGINNING OF RUS' IN SCIENTIFIC RESEARCHES
M.O. MAKSYMOVYCH**

Natalia Shevchenko (PHD student of Department of History of Ukraine and Political Sciences of Nizhyn State Mykola Gogol University (2008–2012). Nowadays she is an employee of a separate division of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine «Agro-Technical Institute of Nizhyn», sno13@ukr.net)

The article reviews studies of M.O. Maksymovych (1804–1873) on the origin and early history of Kievan Rus. It analyzes the way he offered to solve a «Varangian problem», it studies his historiographical destiny in scientific studies of Ukrainian and Russian scientists of the late nineteenth and twentieth centuries.

Keywords: *Mykhailo Maksymovych, Kievan Rus, varangians, Varangian legend, annals, normanism.*